

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ (YAPON VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ÜZRƏ)

İxtisas: 5714.01 – müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Əllada Elixman qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2025

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

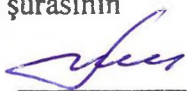
filologiya elmləri doktoru, dosent
Oqtay Babəli oğlu Cəlilbəyli

Rəsmi
opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nadirə Taşmurza qızı Xalmurzayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Pustəxanım Tahir qızı Yusifova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.06 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:
filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoglu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın
sədri:
filologiya elmləri doktoru,
dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işinin aktuallığı yapon və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında şifahi və yazılı nitq formalarının bəzi elementləri arasındakı əlaqə (xüsusən, intonasiya, cümlənin tema-rema üzvlənməsi), cümlənin kommunikativ perspektivini inkişafı yolları və üsulları, cümlənin informasiya strukturunda ayrı-ayrı üzvlərin kommunikativ yükü, söyləmin kommunikativ nüvəsi və s. kimi müasir linqvistik tipologiyada az öyrənilmiş məsələlər araşdırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Cümlənin aktual üzvlənməsi dilin kommunikativ-funksional qrammatikasının formalaşmasına kömək edir. Sintaktik strukturların nəzərdən keçirilməsi üçün başlanğıc nöqtə kimi tema və remaya üzvlənmənin götürülməsi ötürülən linqvokulturoloji informasiyanın əhəmiyyətliyinə görə komponentlərin düzülüşünü bildirir və onun çərçivəsində sintaktik səviyyənin bir çox hadisə və nümunələri daha dərinə təsvir edilə bilər. Cümlənin funksional perspektivinin öyrənilməsi gətirdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki bütün funksional sintaksis struktur və xətti ardıcılıq arasında fəaliyyət göstərən əlaqələrə əsaslanır. Bu müddəə daha çox qrammatikləşdirilmiş söz sırasına malik dillərə şamil edilir ki, çünki onlarda söz sırası əsas məna fərqləndirici vasitələrdən biridir. Yuxarıda qeyd edilənlər bütövlükdə mövzunun **aktuallığını** birbaşa şərtləndirir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi problemi ilk dəfə Praqa funksional məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində qoyulmuşdur (V. fon Matezius).¹ Cümlənin aktual üzvlənməsi problemi dilçiləri müxtəlif aspektlərdən maraqlandırmışdır. Rus dilçiliyində V.V.Vinoqradoy, V.Q.Admoni, İ.İ.Raspopova, İ.İ.Kovtunova, V.D.İvşina, N.A.Slüsareva, İ.F.Vardul, V.A.Beloşapkova,

¹Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения // – Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967. №1, -с. 239-245; Матезиус, В. Язык и стиль // – Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967. №2, – с. 444-523.

Q.A.Zolotova² və b-nın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Cümlənin aktual üzvlənməsi probleminə Azərbaycan dilçiliyində K.M.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, F.F.Əlizadə, Ə.Ə.Abdullayev, N.Ş.Məmmədov və b-ları müraciət etmişlər.³ Yapon dilçiliyində aktual üzvlənmə məsələsinə Takasi Masuoka, Aoki, Noriko, Takasi Masuoka, Aoki Noriko, Çio Rinsei, Savada Xiroko, Noda Hisaşi, Kavaquti Yosikazu, Sadanobu Toşiyuki və b-ları müraciət etmişlər.⁴

² Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // – Москва: Вопросы грамматического строя, – 1975. – с.254-294; Виноградов, В.В. Исследования по русской грамматике / В.В.Виноградов. – Москва: Наука, – 1975. – 559 с; Адмони, В.Г. Основы теории грамматики / В.Г.Адмони. – Москва-Ленинград: Наука, – 1964. –105с; Адмони, В.Г. Синтаксис современного немецкого языка / В.Г.Адмони. – Ленинград: Наука, – 1973. – 366 с; Распов, И.П. Актуальное членение предложения / И.П.Распов. – Уфа: БГУ, – 1961. – 164 с; Ковтунова, И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И.И.Ковтунова. – Москва: Просвещение, – 1976.– 240 с; Ившин, В.Д. Коммуникативный синтаксис английского языка / В.Д.Ившин. – Москва: МПИИЯ, – 1982. –203 с; Слюсарева, Н.А. Категориальная основа тема-рематической организации высказывания - предложения // – Москва: Вопросы языкознания, – 1986. №6, – с.3-15; Вардуть, И.Ф. Основы описательной лингвистики / И.Ф.Вардуть. – Москва:Наука, –1977. – 351 с; Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис / В.А.Белошапкова. – Москва: Высшая школа, – 1977. –247 с; Золотова, Г.А. О роли семантики в актуальном членении предложения // – Москва: Русский язык. Вопросы истории и современного состояния, – 1978. №1, – с.142-154; Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса /Г.А.Золотова. –Москва: Наука, – 1982. – 368 с.

³ Abdulla, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdulla. – Bakı: MTM-İnnovation, – 2016. – 360 s; Абдуллаев, К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // – Баку: Советская тюркология, – 1983. №1, – с. 61-75; Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Azpolitqraf LTD MMC, – 2004. – 196 s; Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis /Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. –500 s; Əlizadə, F.F. Cümlənin aktual üzvlənməsi / F.F.Əlizadə. – Bakı: BDU, – 1993. – 111 s; Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, – 1998. – 190 s; Мамедов, Н.Ш. Коммуникативная структура сложного предложения (на материале русского языка) / Н.Ш.Мамедов. – Баку: Мугарджим, – 2008. – 284 с.

⁴益岡隆志. 主題の対照. 東京、くろしお出版、2004年、228ページMasuoka, Takashi. Shudai no taisho / Takashi Masuoka. – Tokyo: Kuroshio shuppan, –

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı cümlənin aktual üzvlənməsi hadisəsi və onun yapon və Azərbaycan dillərində ifadə formalarıdır. Tədqiqatın obyektini yapon və Azərbaycan dillərindən yapon və Azərbaycan müəlliflərinin bədii əsərlərindən seçilmiş cümlələr (söyləmlər) təşkil edir. Tədqiqatın predmetini yapon və Azərbaycan dillərindən mətni seçim üzrə seçilmiş və tema-remə münasibətlərinin reallaşması baxımından nəzərdən keçirilən cümlə-söyləmlər təşkil edir. Qarşılaşdırılan dillərdə cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinin aktuallaşma özəllikləri, söyləmin tema-remaya üzvlənməsinin üsul və vasitələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin məqsədi cümlənin aktual üzvlənməsinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi əsasında müxtəlif dil sistemlərinə aid yapon və Azərbaycan dillərində cümlənin komponentlərinin tema-remə münasibətlərinin reallaşması və ayırd edilməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq və

-
2004. – p. 3-6; 青木則子 ロシア語のテーマ、テーマ・レマ区分の観点から一、くろしお出版、2004年、149–169ページ。Aoki, Noriko. Roshiego no tema, tema rema kubun no kanten kara — / Noriko Aoki. - Tokyo: Kuroshio shuppan, 2004, 149 – 169 p.; 張麟声 景頗語・日本語の主題マーカーの対照研究、言語文化学研究 言語情報編 第3号、2008年、17-31ページ Chyo, Rinsei. Kachin · Nihongo no shudai maka no taisho kenkyu / Rinsei Chyo. - Tokyo: Gengo bunka-gaku kenkyū gengo jōhō-hen 3, 2008, 17 - 31 p.; 川口義一 現代日本語の係成分の語順、東京、国語学研究と資料の会、1978年、25ページ Kawaguchi, Yoshikazu. Gendai nihongo no kakari seibun no gojun / Yoshikazu Kawaguchi - Tokyo: Kokugogaku kenkyū to shiryō no kai, - 1978. - 25 p.; 野田尚史 日本語の主題と取り立て、東京、くろしお出版、1995年、306ページ Noda, Hisashi. Nihongo no shudai to toritate / Hisashi Noda. - Tokyo, Kuroshio shuppan, - 1995, - 306 p.; 256. 定延利之 文節の文法、東京、大修館書店、2019年、158ページ Sadanobu, Toshiyuki. Bunsetsu no bunpo / Toshiyuki Sadanobu. - Tokyo, Taishu kanshoten, - 2019, - 158 p.; 澤田浩子 主題の対照東京、くろしお出版、2004年、227ページ Sawada, Hiroko. Shudai no taisho / Hiroko Sawada. - Tokyo, Kuroshio shuppan, - 2004, - 227 p.

sistemləşdirməkdir. Tədqiqatın qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- yerli və xarici dilçilərin əsərlərində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələlərinin öyrənilməsinin əsas istiqamətlərini təhlil etmək;

- tutuşdurulan dillərin materialı əsasında tema-rema münasibətlərinin reallaşma xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;

- öyrənilən dillərdə cümlənin aktual üzvlənməsi probleminin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək;

- tədqiq olunan dillərdə cümlənin aktual üzvlənməsinin üsulları və işlənmə səviyyəsini müəyyən etmək;

- yapon və Azərbaycan dillərində sözləmlərin aktual üzvlənmə diapazonunu müəyyən etmək;

- yapon və Azərbaycan dillərində aktual üzvlənmə modellərinin müqayisəli-qarşılaşdırma təhlilini aparmaq;

- tutuşdurulan dillərdə aktual üzvlənmənin işlənməsində eyni, fərqləndirici xüsusiyyətləri müəyyən etmək;

- tədqiqat nəticələrini qısa müddəlar şəklinə sistemləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada bilavasitə yerinə yetirilmiş vəzifələrlə şərtlənən fərqli elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. Təhlil prosesində ümumelmi və xüsusi linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın ümumelmi metodlarına müqayisə, induksiya və deduksiya aiddir. İşdə istifadə olunmuş linqvistik metodlara materialın kompleks öyrənilməsi metodu, komponent və ya semantik təhlil, funksional-semantik metod, eləcə də sözləmin koqnitiv təhlili metodu daxildir.

Müdafiəyə təqdim edilmiş əsas müddəalar:

- cümlənin aktual üzvlənməsi ən mühüm semiotik sistem kimi dilin qrammatik sisteminin qanunauyğun modulunu təmsil edir. O, nəzəri konstrukt kimi sistemli-struktur və koqnitiv paradigmləri əhatə edir;

- cümlənin işlənməsində aktual üzvlənmə danışıq aktında onun ayrı-ayrı komponentlərinin əhəmiyyətini müəyyən edən mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Cümlənin aktual üzvlənməsində aparıcı dil amili kommunikativ dinamizm dərəcələrinin əsas

paylanması amildir, buna görə cümlə vahidləri kommunikativ dinamiklərin müxtəlif dərəcələrinə malikdir (rema ən yüksək, tema ən aşağı dinamikləmə malikdir);

- Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi struktur cəhətdən müəyyən edilmiş diapazonda reallaşır, sxematik olaraq kommunikativ səmərəlilik meyarına tabe olmaqla soldan sağa və əksinə, sağdan sola dəyişir;

- aktual üzvlənmə cümlənin semantik-sintaktik təhlilinin yeni üsulu kimi, cümlənin mübtədə, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlərə sintaktik üzvlənməsi arasında uyğunluqları təyin etməyə və cümlənin ayrı-ayrı komponentlərinin kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli rollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir;

- aktual üzvlənmə cümlənin funksiyasını aşkara çıxarır və cümlənin konsituasiyaya, predmet kontekstinə daxil edilməsini aydınlaşdırır. Yapon və Azərbaycan dillərində aktual üzvlənmə komponentlərinin sırası eyni, yəni tema rema ardıcılığıdır.

- aktual üzvlənmə dinləyənin cümlənin strukturunda bilavasitə əks olunmuş biliyinin xarakteri haqqında danışanın fikrini ötürür;

- yapon dilində aktual üzvlənmə həmişə birmənalıdır və qrammatik cəhətdən ədatlar köməyi ilə reallaşır;

- Azərbaycan dilində aksent (söyləm vurğusunun) yerdəyişməsi əsasən sərbəst, yapon dilində isə qeyri-sərbəstdir;

- yapon dilində söyləmin teması daha qabarıq şəkildə təqdim olunur;

- Azərbaycan dilində söyləmin hər iki məntiqi hissəsi həm geniş, həm də dar mənada ifadə oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun Azərbaycan və yapon dillərində cümlənin aktual üzvlənməsinin müqayisəli-tipoloji baxımdan öyrənilməsi sayəsində ilk kompleks xarakterli iş olmasından ibarətdir. İşdə Azərbaycan və yapon dillərində cümlənin tema-remə təşkili mexanizmində universal, eləcə də ya yapon, ya da Azərbaycan dilinə məxsus səciyyəvi cəhətlər aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində "aktual üzvlənmə" anlayışı iki kəşifən paradigmin (sistem-struktur və koqnitiv) nəzəri konstrukt kimi nəzərdən keçirilir. Aktual üzvlənməni hər iki paradigmin kontekstində əhəmiyyətə malik hadisə

kimi araşdırmağa imkan verən arqumentlər sistemi nəzəri səciyyə daşıyır. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələrinin sistemləşdirilməsi və təsviri də nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun nəticələri və materialının Azərbaycan və yapon dilçiliyi, eləcə də müqayisəlitutuşdurma dilçilik üzrə sonrakı tədqiqatlarda istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri Respublikanın ali təhsil müəssisələrində türkologiya, yapon və Azərbaycan dilləri üzrə ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Aparılan tədqiqatın nəticələri barədə Bakı Dövlət Universitetinin Uzaq Şərq dilləri kafedrasının iclaslarında, BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsində keçirilən nəzəri seminarlarda, universitetlər, universitetlərarası, respublika və beynəlxalq konfranslarda mütəmadi olaraq məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 9 səhifə, 15.367 işarə, I fəsil – 41 səhifə, 82.159 işarə, II fəsil – 44 səhifə, 67.908 işarə, III fəsil – 38 səhifə, 73.323 işarə, nəticə – 5 səhifə, 9.123 işarə. Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 159 səhifə, 218. 119 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar təqdim olunur, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti aşığıqlanır, dil materialı və tədqiqat metodları şərh olunur. Burada həmçinin işin aprobasiyası, tətbiqi və strukturu haqqında məlumat verilir.

“Azərbaycan və yapon dillərində aktual üzvlənmənin tutuşdurmalı tədqiqinin nəzəri şərtlər” adlı I fəslə 4 paragrafdan ibarətdir. **“Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi strukturizmin konstrukt**

kimi” adlı 1-ci paragrafda cümlənin aktual üzvlənməsi strukturalizmlə bilavasitə əlaqəli nəzəri konstrukt kimi nəzərdən keçirilir.

Cümlənin məlumatın ilkin nöqtəsinə, əvvəlcədən məlum olana (temaya) və nüvəyə, yeni informasiya daşıyan remaya üzvlənməsini dilçilər effektiv sözlü ünsiyyətin zəruri şərti kimi etiraf edirlər. Bu problem ilk dəfə dilçilikdə dil faktlarına funksional yanaşmanın banisi V. fon Matezius tərəfindən qoyulmuşdur. Müəllif bu hadisənin kommunikativ xarakterini aydın şəkildə göstərə və onun cümlənin sintaktik strukturu ilə fikrin daxili inkişafı ilə sıx əlaqəsini qeyd edə bilmişdir.⁵ Müəllif “aktual üzvlənmənin” qrammatik üzvlənmədən fərqləndiyini və onun daha çox situativ hadisə olduğu qeyd etmişdir. O, konkret material üzrə cümlənin formal və aktual üzvlənməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin göstərilməsini lingvistik tədqiqatın ən mühüm vəzifəsi hesab edirdi.⁶

“Formadan mənaya keçid” dilin öyrənilməsinin mümkün funksional yanaşmalarından biridir. Funksional adlandırdığımız yanaşma, dil faktlarına ənənəvi semasioloji yanaşmadan fərqli olaraq, dilçilikdə çox vaxt onomasioloji adlandırılır. L.V.Şerba öz əsərlərində dil hadisələrinin qrammatik təsvirinin iki əsas istiqaməti ilə əlaqədar olaraq “aktiv” və “passiv qrammatika” terminlərindən istifadə etmişdir.⁷

Dil-nitq sistem-struktur dixotomiyası kontekstində aktual üzvlənmə dilə aid deyil, əlaqəli fikirlərin yaradılması modellərinə aiddir və bu mənada dilin struktur imkanları, dildənkənar məzmunun fədəsinin potensial modelləri işə düşür. F. de Sössür anlamında dil yalnız daşıyıcılarının kollektiv şüurunda lokallaşmış potensiya, bilikdir: *“Biz dili və nitqi bir-birindən ayırmaqla 1) sosial olanı fərdidən; 2) vacib olanı əlavədən, çox və ya az təsadüfi olandan ayırırıq. Dil danışanın fəaliyyəti (fonction) deyildir. Dil hazır məhsuldur, danışan tərəfindən passiv qeydə alınır, o, heç vaxt*

⁵ Матезиус, В. Язык и стиль // – Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967. №2, – с. 444-523.

⁶ Yenə orada, с. 444-523.

⁷ Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – с.77.

*əvvəlcədən düşünülməni nəzərdə tutmur və onda şüurlu şəkildə yalnız təsnifat fəaliyyəti həyata keçirilir”.*⁸

Buradan iki nəticə hasil olur: birincisi, strukturalizmi F. de Sössür konsepsiya ilə eyniləşdirmək olmaz, ikincisi, sössür konsepsiya koqnitiv dilçiliyə keçid imkanını implisit şəkildə özündə ehtiva edir. Lakin koqnitiv dilçilik linqvistik tədqiqatların mərkəzinə idrak modellərini implisit səviyyədə əks etdirən dilin semantik sistemini, yəni etnik təfəkkür, psixologiya və mədəniyyət modellərini sürür.

Beləliklə, demək olar ki, birincisi, aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinin sistemli-struktur paradıqm kontekstində yaranması heç də təsadüfi deyil; ikincisi, o, danışıq nəzəriyyəsi olmaqla heç də sössür paradıqminin prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etmir; üçüncüsü, o, ümumiyyətlə, uzual olanı müəyyənləşdirməyə və onu okkazional olandan ayırmağa yönəlmişdir. Söyləmin strukturunda informasiya baxımından bizə məlum olan hissəni, eləcə də informasiya baxımından yeni məlumat, yeni informasiya daşıyan yeni hissəni ayırd etmənin mümkünlüyünü başa düşmək özlüyündə qeyri-adi heç nə ifadə etmir.

I fəslin **“Cümlənin aktual üzvlənməsinin lüğət tərifləri”** adlı 2-ci paraqrafında cümlənin aktual üzvlənməsinə verilmiş tərifləri nəzərdən keçirilir. Dilçilikdə bu problem ilk dəfə çex dilçiləri tərəfindən qoyulduğundan, ilk növbədə, Praqa funksional məktəbinin lüğətinə müraciət etmək məqsədəuyğundur. “Lüğət”in müəllifi Y.Vaxek faktiki olaraq bu anlayışa tərif vermir və V. fon Mateziusun əsərindən sitat gətirir və həmin sitatda qeyd edilir: *“Söyləmin əsasını konkret vəziyyətdə məlum olan və ya heç olmasa asanlıqla başa düşülən, danışanın çıxış etdiyi şey”.*⁹ təşkil edir. Müəllif cümlənin aktual üzvlənməsinə aid məqaləsində *“cümlənin funksional perspektivinə”*¹⁰ istinad edir. Adətən bu cür istinadlar müvafiq

⁸ Соссюр, Ф де. Труды по языкознанию / Ф де Соссюр. – Москва: Прогресс, – 1977. – с.52.

⁹ Соссюр, Ф де. Труды по языкознанию / Ф де Соссюр. – Москва: Прогресс, – 1977. – с. 45.

¹⁰ Вахек, Й. Лингвистический словарь пражской школы / Й.Вахек, под редакцией и с пред. А.А.Реформатского. – Москва: Прогресс, – 1964. – с.45.

terminlərin sinonimliyi və hətta eyniliyinin sübutu kimi qəbul edilir. Bu halda belə nəticəyə gəlmək düzgün olar ki, “cümlənin aktual üzvlənməsi” termini “cümlənin funksional perspektivi” termini ilə eynidir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında Y.Firbasın əsərləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun nəzəriyyəsinin başlanğıc nöqtəsi cümlənin tərkib elementlərinin ötürdükləri kommunikativ dinamizm dərəcəsi üzrə bir-birinin ardınca düzülməsi, ən aşağıdan başlayaraq tədricən ən yüksək informasiya məzmununa keçməsi fikridir. Y. Firbas cümlədə tema və rema ilə yanaşı, aktual üzvlənmənin binar sisteminə (əsas-nüvə) daxil olmayan elementləri də müəyyən edir. Cümlənin tema və reması arasında məlumatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamayan və bu səbəbdən yüksək kommunikativ dinamizmə malik olmayan və tema ilə rema arasında keçid elementi kimi görünən, zaman və modal göstəricilərindən ibarət, feili xəbərlə ifadə olunmuş, kontekstdən asılı olmayan bir element vardır. Y. Firbas keçidin adətən remaya doğru can atıldığını¹¹ etiraf edir. Tema kontekstdən asılılıq əsasında müəyyən edilir, rema və keçid cümlədə verilən məlumatın əhəmiyyət dərəcəsi və çəkisi ilə fərqlənir. Bu fakt o deməkdir ki, Y. Firbasın üçmərhləli konsepsiyası V. fon Mateziusun ideyaları ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, onları tamamlayır.

O.S.Axmanovanın “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə “cümlənin aktual üzvlənməsi” terminindən sonra mötərizədə “cümlənin funksional perspektivi”¹² termini verilmişdir. Burada cümlənin aktual üzvlənməsi “konkret məna” kimi anlayışla əlaqələndirilir, çünki məlumatın özü mənalılıq meyarı kimi nəzərdən keçirilir. Belə hasil olur ki, anlam ilə söyləmin yalnız nüvəsi bağlıdır.

T.V. Matveyevanın “Dilçilik terminlərinin tam lüğəti”ndə cümlənin aktual üzvlənməsinin daha bir xüsusiyyəti, məhz mətnlə əlaqəsi qeyd olunur, daha dəqiqi, cümlənin aktual üzvlənməsi

¹¹ Firbas J. Functional sentence perspective in written and spoken communication / J. Firbas. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – p.54.

¹² Axманова, О.С. Словарь лингвистических терминов /О.С.Ахманова. – Москва: Сов.энциклопедия, – 1966. – с. 137.

“mətnədə cümlələri bağlılığının əsas üsullarından biri”¹³ kimi göstərilir.

V.D.Stariçenkonun “Lüğətində” “*tema və remanın dialoqlarda daha aydın şəkildə aşkarlandığı*”¹⁴ qeyd olunur. Aktual üzvlənmə söz sırası ilə bağlıdır, lakin müəllif əks söz sırası amilini xüsusi vurğulayır. Müəllif “inversiya” terminindən istifadə etmir, lakin aydın olur ki, onun yanaşmasında aktual üzvlənmə əsasən bu fenomenəndən asılıdır.

I fəslin “**Koqnitiv dilçilik və aktual üzvlənmə problemi**” adlı 3-cü paragrafında dil müxtəlif cinsli məlumatların kodlaşdırılması və saxlanması vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Dilin informasiyanın kodlaşdırılması və dərk edilməsi, toplanmış təcrübənin saxlanması və representasiyası kimi ən mühüm funksiyasının belə anlaşılması mütəxəssisləri dilin universal strukturunun axtarışından biliklərin qeydə alınması, məlumatın qorunması və təkrar ifadəsi modellərinə istiqamətləndirmiş oldu.

Dil, koqnişiya və kommunikasiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi sahəsində mühüm irəliləyişlərin əldə edildiyi yeni lingvistik paradıqm cümlənin koqnitiv aspektdə aktual üzvlənməsinin koqnitiv əsaslarını müəyyən və təyin etmək məqsədi ilə hərtərəfli öyrənilməsinə müraciət etmək zərurətini dikte edir, çünki aktual üzvlənmə cümlənin semantik üzvlənməsi kimi uğurlu ünsiyyətin əsas şərtlərindən biridir.

Danışan cümləni yaradarkən yaddaşında informasiyanın danışığ aktında qavranılması və ötürülməsi yollarını təhlil etməyə imkan yaradan konseptlər vasitəsi ilə saxlanmış biliklərə müraciət edir. N.N.Boldırevə görə, “*ünsiyyət danışanı konseptual derivasiya mexanizminin iştirakı ilə onun malik olduğu qeşəltlənmiş biliklər*

¹³ Матвеева, Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В.Матвеева. – Ростов на Дону: Феникс, – 2010. – с.14.

¹⁴ Стариченко, В.Д. Большой лингвистический словарь /В.Д.Стариченко. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – с. 24.

konfigurasiya etməyə - yeni biliyi, məlumun əsasında törəmə biliyi formalaşdırmağa vadar edir”¹⁵

Cümlənin aktual üzvlənməsi onu təyin edən iki funksional amillə sıx bağlıdır: kommunikativ və koqnitiv. O, eynizamanda cümlənin kommunikativ və koqnitiv (idraki) istiqamətlərini təcəssüm etdirir.

“Müasir müqayisəli dilçiliyin əsas prinsipləri” adlı I fəslinin 4-cü paraqrafında müasir dilçiliyin dəqiq elmlərə linqvistik yönümünü şərtləndirən nailiyyətlərindən biri aktual üzvlənmə olduğu qeyd edilir. İnformasiya həmişə hər iki tərəfdən – həm adresant, həm də adresat tərəfindən yeninin məlumat verilməsinə istiqamətlənmişdir. Məlumatda yeni olmadıqda adresantın özü də “narahatlıq” yaşayır. Deməli, kommunikativ situasiya bütövlükdə köhnə-yeni şkalası və ya aktual üzvlənmə terminlərində tema-remə ilə qiymətləndirilir. Aktual üzvlənmənin mahiyyətinə bu cür yanaşdıqda o, konkret dillərdən asılı olmayan universal bir kateqoriya keyfiyyəti kəsb edir.

Aktual üzvlənmə təkcə söyləmin funksional-sintaktik üzvlənməsi deyil, o, həm də remanı, yəni söyləmin strukturunda yenini ayırmağa imkan verən semantik üzvlənmədir. Cümlənin temarema strukturu büsbütün informativ xarakteri daşıyır. Remanın strukturunun (həm də temanın) formal-qrammatik təqdimi linqvistika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və dillərin tutuşdurulması remanın təzahürü baxımından fərqliliklərə yönəlməlidir. Söyləmin strukturu aktual üzvlənmə baxımından məlum və namələmə bölünərsə, məzmun informasiya baxımından izafi və innovativ xarakter daşıyır. Söyləmin informasiya məzmununda implisit və eksplisit informasiyanın differensiallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eksplisit informasiya həmişə cümlənin bilavasitə tərkibləri səviyyəsində ifadə olunur. Mətdə implisit informasiya cümlə üzvləri səviyyəsində təzahür etmir və diskursiv xarakter daşımır. Bütövlüyün mənasını strukturlaşdırmaqda implisit informasiya nəinki daha az

¹⁵ Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – 4-е изд. Н.Н.Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2014. – с. 102.

əhəmiyyət kəsb etmir, həm də çox vaxt eksplisit informasiyadan daha vacibdir.

Cümlənin təhlili tema-rematik strukturu yalnız eksplisit şəkildə təqdim olunan məna daşıyıcıları səviyyəsində müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda məlum-naməlum tandem də müxtəlif implisit informasiyalar səviyyəsində reallaşır. İlkin struktur eksplisit ifadə xarakteri daşıyarsa və yalnız diskursiv şəkildə ifadə olunan mənası nəzərə alınarsa, ikinci struktur implisit informasiyanı da əhatə edir. Əgər F de Sössürün dil və nitq dixotomiyasına ciddi əməl etsək, onda aydın olar ki, dil faktı və onun sistemi sadəcə cümlə deyil, onun modelidir. Məhz müxtəlif növ söz birləşmələrinin və cümlələrin yarandığı modellər dil sisteminin faktıdır. Struktur modelin ifadə planının linqvistik vahidləri ilə doldurulmasının özü kommunikativ təyinatla malikdir və danışanın kommunikativ intensiyasına uyğundur.

Mətnin dinamikası bizi məlum və naməlum, tema və remaya ayrı-ayrı strukturlar kimi deyil, müəyyən tema və remalar sistemi kimi qəbul etməyə vadar edir. K.M.Abdullayevin dəqiq ifadəsinə görə, *“həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi üzvlərini saxlamır, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlərlə dolmur”*.¹⁶

Aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik təhlilinin yeni səviyyəsini təmsil edir. O, tədqiqatçıya cümlənin mübtəda və xəbəre sintaktik üzvlənməsi arasında əlaqə yaratmağa və cümlənin ayrı-ayrı sözlərinin kommunikativ çəkisini müəyyən etməyə imkan verir.

Dissertasiyanın **“Yapon dilində aktual üzvlənmə”** adlı II fəslə yapon dilində aktual üzvlənmələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. 1-ci paragrafda yapon dilində tema predikasiyaların tipləri baxımından öyrənilir. Yapon dilində tema probleminə həsr olunmuş bəzi araşdırmalarda tədqiqatçılar əsas diqqəti xüsusi 「は」 [wa] ədatının mövcudluğuna və onun 「が」 [ga] ədatı ilə fərqlərinin üzə çıxarılmasına çəkmişlər.

Takasi Masuoka öz əsərlərində predikasiya tipləri və tema arasındakı əlaqə probleminə toxunur. Onun fikrincə, *“cümlənin*

¹⁶ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər/ K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.M.Musayev [və b.] -Bakı: Mütərcim,- 2012. – c. 227.

*strukturunun əsasında iki fərqli predikasiya tipi dayanır: “atributiv” və “hadisəni ifadə edən”.*¹⁷ Bu predikasiyalar arasındakı fərq cümlənin temasına böyük təsir göstərir. Takasi Masuoka öz tədqiqatlarında diqqəti məhz buna çəkir və əvvəlcə predikasiya tipləri ilə tema arasındakı əlaqənin ümumi təsvirini verir.

Burada predikasiyanın növləri və tema üzərində dayanmaq lazımdır. Predikasiyanın iki əsas növü var: “atributiv” və “hadisəvi”. Atributiv predikasiya hər hansı bir X predmetinin və ona aid olan Y xüsusiyyətinin mövcudluğunu bildirir. Başqa sözlə, X obyektə Y atributu ilə mənimsənir. Atributiv predikasiyalı cümlə iki hissədən ibarət olur: obyekt və atribut. Obyekt və atribut hissələri bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq münasibətinə malikdir. Məsələn, (1) cümləsində 「サビナさん」 “Səbinə xanım” 「静か」 “sakitdir” atributunu qəbul edir.

(1) サビナさんは静かです。 “Sabina san wa shizuka desu” – (Səbinə xanım sakitdir).

Bunun əksinə olaraq, hadisəvi predikasiya müəyyən zaman və məkanda baş verən hər hansı bir hadisənin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Atributiv predikasiyadan fərqli olaraq, hadisəni ifadə edən predikasiyalı cümlə bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı olan iki hissə əsasında qurulur. Belə cümlə əsas və asılı hissələrdən ibarət olur. Məsələn, (2) 「泣きました」 cümləsində “ağladı” hadisənin tipini ifadə edir və 「女の子」 “qız” sözüne tabe olur.

(2) 女の子は泣きました。 “Onna no ko wa nakimashita” – (Qız ağladı).

Predikasiyaların bu cür fərqlənməsi yapon dilində temaya güclü təsir göstərir. Birinci növbədə atributiv predikasiyalı cümləyə nəzər yetirək. Obyekt və atribut arasındakı qarşılıqlı asılılıq temanın obyektədən sonra qoyulan 「は」 ədati vasitəsilə bölünməsinə nəzərdə tutur, atribut isə həmin predmeti (obyektə) izah edir.

¹⁷益岡隆志. 主題の対照. 東京、くろしお出版、2004年、228ページ
Masuoka, Takashi. Shudai no taisho / Takashi Masuoka. – Tokyo: Kuroshio shuppan, – 2004. – p. 3-6.

(1) cümləsi buna əyani nümunədir. (3) nümunə isə istisna təşkil edir. Burada predmet temanı ifadə etmir və 「が」 ədatı ilə ayrılır.

(3) サビナさんが静かです。 “Sabina san ga shizuka desu” – (Səbinə xanım sakitdir).

Hadisəvi predikasiyalı cümlələr tam fərqli bir modelə malikdir. Bu halda hadisəni ifadə edən 「泣きました」 “ağladı” predikatının və 「女の子」 “qız” arqumentinin olması vacibdir. Yalnız predikat və arqument ilə hadisəvi predikasiyalı cümlə qurmaq mümkündür. Temaya gəlincə isə, o, belə cümlələr üçün səciyyəvi deyildir. (2) cümləsində tema yoxdur, lakin hadisəvi predikasiyalı cümlələr temanın mövcud olduğu bir forma ala bilər. Bu, (4) misalında göstərilmişdir.

(4) 女の子が泣きました。 “Onna no ko ga nakimashita” – (Qız ağladı).

Qeyd etmək lazımdır ki, hadisəvi predikasiyalı cümlələrdəki tema yuxarıda göstərdiyimiz atributiv predikasiyalı cümlələrdəki temadan fərqlənir.

Atributiv predikasiyalı cümlələrin strukturu “tema-izah” kimi görünür. Bu konstruksiya üçün belə struktur və burada temanın hazır mövcudluğu səciyyəvidir. Atributiv predikasiyada atribut temaya cümlə daxilindəki şəraitdən asılı olaraq qoşulur. Bunun əksinə olaraq, hadisəvi predikasiyalı cümlə adətən temasız “predikat-arqument” struktura malik olur. Başqa sözlə, burada tema cümlə daxilindəki kontekstdən asılı olaraq ayrılır. Beləliklə, (4) nümunəsində göstəriləni kimi, hadisəvi predikasiyalı cümlədə tema xarici amillərdən asılı olaraq törəmə kimi ayrılır.

Burada “həmin xarici amillər (şərtlər) nə ola bilər?” sualının cavabı tələb olunur. Birinci növbədə demək mümkündür ki, xarici amillər qisminə cümlələrdən yaranan mətn və ya diskurs çıxış edir. Buna görə hadisəvi predikasiyalı cümlədə temanın ayrılma səbəbini mətn və diskursda axtarmaq olar. Mətn və ya diskursda ayrılan temanı “mətn və diskurs teması” adlandıraraq. (4) nümunəsində 「女の子」 “qız” teması məhz belə temadır.

Beləliklə, predikasiya tiplərinin fərfinə əsaslanaraq, “cümlə daxilində tema” və “mətn və ya diskursiv tema”nı fərqləndirmək olar.

III fəslin 2-ci paraqrafında yapon dilində aktuallaşmanın bəzi üsulları nəzərdən keçirilir. Yapon dilində tema probleminə həsr olunmuş işlərdə tədqiqatçılar əsas diqqəti xüsusi 「は」 [wa] ədatının mövcudluğuna və onun 「が」 [ga] ədatı ilə fərqlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilinin dünyanın digər dillərindən fərqi, hər şeydən öncə, hal ədatlarının, həmçinin temanı ayıran xüsusi ədatların olmasıdır. Yapon dilində funksional silsilənin xüsusi qrammatik əlamətləri var. Yapon dilində aktual üzvlənmə baxımından müqayisə ədatı xüsusi çəkiyə malikdir.

Yapon dilində aktual üzvlənmə morfoloji yol (affiksələr və ədatların əlavə edilməsi ilə), qrammatik yol (söz sırasının dəyişməsi ilə) və prosodik yol (intonasiya vasitəsi ilə) reallaşır.

Yapon dilində tema morfoloji üsulla ayrılır ki, bu da cümlənin aktuallaşmasına gətirib çıxarır, lakin onlar qrammatik və prosodik vasitələrlə bağlanır. 高橋さんはその記事を書いた。«Takahashi san wa sono kiji wo kaita» - (Cənab Takahasi bu məqaləni yazdı).

その記事は高橋さんが書いた。«Bu məqaləni cənab Takahasi yazdı». (Sono kiji wa Takahashi san ga kaita).

Yapon dilində söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma.

車で友達がうちまで送ってくれた。«Kuruma de tomodachi ga uchi made okutte kureta» - (Dostum maşınla yola saldı məni evə).

Yapon dilində neytral cümlə mübtəda-tamamlıq-xəbər (yaxud MTX) söz sırasına malikdir. Burada sözlərin ədatlarla sərbəst şəkildə yerdəyişməsi müşahidə edilir. Bu zaman onların mənası dəyişmir.

Söz sırasının məna dəyişikliyinə təsir göstərən dəyişməsinə diqqət yetirək. のは [nowa] vasitəsi ilə məlum informasiyanı cümlənin əvvəlinə, yeni informasiyanı isə cümlənin sonuna keçirək.

a) 昨日アイラさんはこの本を図書館で借りた。«Kinou Aira san wa kono hon wo toshokan de karita» – (Dünən xanım Ayla bu kitabı kitabxanadan götürdü);

b) 昨日この本を図書館で借りたのはアイラさんだ
“Kinou kono hon wo toshokan de karita no wa Aira san da” – (Dünən bu kitabı kitabxanadan götürən Ayla xanım idi);

c)

アイラさんが昨日図書館で借りたのはこの本だ。 “Ai ra san ga kinou toshokan de karita no wa kono hon da” – (Ayla xanım dünən kitabxanadan bu kitabı götürdü);

d)

アイラさんが昨日この本を借りたのは図書館 (で) だ。 “Aira san ga kinou kono hon wo karita no wa toshokan (de) da” – (Ayla xanım dünən bu kitabı kitabxanadan götürdü).

Yapon dilində remanın ifadəsində aktualizatorlar da mühüm yer tutur. Aktualizator remanın xüsusi ayrılmasına xidmət edən qrammatik vasitədir. Bu, yapon dilində temaya əlavə məna verən və ondan sonra gələrək remanı ayıran ədatlardır. Fikrimizcə, onları deaktualizatorlar adlandırmaq olar.

Prosodik aktuallaşma danışq dilinə aiddir, lakin yapon dilində bunun fərqli xüsusiyyətləri vardır. Yapon dilində iki danışq üslubu mövcuddur: nəzakətli və neytral. Nəzakətli üslubda prosodik aktuallaşma formal-qrammatik vasitələrlə, yəni ədatlarla müəyyənləşir. Vurğu intonasiyası həmişə yeni informasiya ilə bağlı olur.

A: 誰がタラナさんと旅行に行くんですか。 “Dare ga Tarana san to ryokou ni ikundesuka? – (Kim Təranə xanımla səyahətə gedəcək?);

B: アリフさんがタラナさんと旅行に行くんです。 “Arif san ga Tarana san to ryokou ni ikundesu” – (Cənab Arif Təranə xanımla səyahətə gedəcək);

B2: アリフさんはタラナさんと旅行に行くんです。 “Arif san wa Tarana san to ryokou ni ikundesu” – (Cənab Arif Təranə xanımla səyahətə gedəcək).

Neytral üslubda adətən ədatlar istifadə olunmur. Buna görə də vurğu, pauza və s. elementlər xüsusi rol oynayır.

この傘...破れてる。(yeni məlumat vurğulanır) “Kono kasa ... yabureteru” – (Bu çətir cırılıb);

傘が破れてる。(yeni məlumat vurğulanır) “Kasa ga yabureteru” –(Çətir cırılıb);

僕はパーティーに出るけど、君はどうする。(əks ifadələr vurğulanır) “Boku wa paatii ni deru kedo, kimi wa dou suru?” – (Mən şənliyə gedəcəyəm, bəs sən neyləyəcəksən?).

Yapon dilində tema və remadan danışarkən aydın olur ki, cümləni təhlil edən zaman onun hər bir komponentini məlumluq və qeyri-məlumluq baxımından aşardırmaq lazımdır.

a. 授業は2時に始まります。“Jugyou wa 2ji ni hajimarimasu” – (Dərs saat 2-də başlayır);

b. 2時に授業が始まります。”Ni ji ni jugyou ga hajimarimasu” – (Saat 2-də dərs başlayır).

Biz 授業は [jugyō wa]-nı tema kimi nəzərdən keçiririksə, o zaman 授業が[jugyō ga]-ya adlıq halda olan isim kimi baxa bilmərik. Ümumiyyətlə, tema kateqoriyasını ismin halı ilə qarışdırmaq olmaz. Nümunə a.-da 授業は [jugyō wa] temadır və ismin adlıq halındadır. Nümunə b.-də 授業が isə [jugyō ga] tema deyil, remadır və morfoloji səviyyədə yenə də ismin adlıq halındadır.

Cümlənin hər bir komponenti temaya aid edilə bilər. Bu halda hal əlamətləri fərqlənəcək. Buna görə də は və が istifadə etmək kifayət qədər çətindir.

a)

サミラさんが(ИМ.П.)その雑誌をタラナさんに送った

o

“Samira san ga sono zasshi wo Tarana san ni okutta”;

サミラさん(が)は(TEMA)その雑誌をタラナさんに送った

o

“Samira san wa sono zasshi wo Tarana san ni okutta” – (Samirə xanım o kitabı Təranə xanıma göndərib);

b) 私がその本を買った。その本は私が買った。

“Watashi ga sono hon wo katta”. “Sono hon wawatashigakatta”.

(Mən o kitabı aldım).

(O kitabı mən aldım).

Yapon dilində 旧情報 [kyuujouhou] tema (informasiyanın mənbəyi) və mənbə haqqında məlumatı ehtiva edən 新情報 [shinjouhou] fərqləndirilir. Bu konstituent cümlənin ikinci hissəsinə qoyulur. Bəzən が ədatı ilə olan yeni məlumat cümlənin birinci hissəsinə yerləşdirilir.¹⁸

Aparılmış təhlildən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar. は[wa] müqayisə ədatı kontrastiv məna ifadə edir və beləliklə, yeni informasiya olur. Yeni informasiya が ədatı vasitəsilə də ifadə edilə bilər. Belə cümlələrdə yeni informasiya əvvəldə gələ bilər. Yapon danışq dilində temanın cümlədən ayrılması və postpozisiyaya göndərilməsi də mümkündür.

“Yapon dilində temanın struktur-semantik ifadə variantları” adlı 3-cü paragrafda əsas diqqət söyləmin əsasına yönəldilmişdir, çünki hesab edilir ki, məhz temanın qurulmasında struktur-semantik ifadə variantları ola bilər. 「は」 və 「が」 ədatlarının tətbiqinə xüsusi diqqət ayrılır. Məhz bu ədatlar söyləmin danışanın kommunikativ məqsədlərinə tam uyğun şəkildə qurulmasına həlledici təsiri göstərir. 「は」 və 「が」 ədatlarının müxtəlif istifadə üsullarını nümunələr əsasında nəzərdən keçirək. Həmçinin 「は」 və 「が」 ədatlarının mürəkkəb cümlələrdə qoyuluş fərqlərini bir qədər ətraflı təhlil edək. Qrammatikanın başlanğıc səviyyəsi haqqında hissədə biz bu problemə xüsusi toxunmamışıq.

は」 və 「が」 differensiasiyası

1) ニギヤルさんはその本をレイラさんに贈った。
«Nigyar san wa sono hon wo Reira san ni okutta» - (Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib);

2) ニギヤルさんがその本をレイラさんに贈ったことは事実だ。
«Nigyar san ga sono hon wo Reira san ni okutta koto wa

18

白川博之. 中上級を教える人のための日本語文法ハンドブック. 東京、スリーエーネットワーク、2014年、600ページShirakawa, Hirayuki.Chujoukyu wo oshieru hito no tame no nihongo bunpou handobuku / Hirayuki Shirakawa. – Tokyo: Hitsuji shobou, – 2014. – 600 p.

jijitsu da» - (Doğrudur ki, Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib).

「は」 ədatının başlıca funksiyası cümlənin temasını göstərməkdir. Tema cümlənin əvvəlində gəlir və cümlənin məzmununu müəyyənləşdirir. Məsələn, (1) misalında は ədatı 「ニギヤルさん」 [Nigyarı san] temasını göstərir və bizə 「ニギヤルさん」 [Nigyarı san] haqqında məlumat verir: 「...レイラさんに贈った」 [bu kitabı Leyla xanıma göndərib]. 「...bu kitabı...」 hissəsi izah adlanır.

“Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib”.

Tema İzah

(1) は cümlənin teması ilə obyektiv həqiqəti ayırır: 「Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib」, yəni 「Nigar xanıma」 ayırır.

3) a. ニギヤルさんはその本をレイラさんに贈った。

“Nigyarı san wa sono hon wo Reira san ni okutta” – (Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib);

↑

b. ニギヤルさんがはその本をレイラさんに贈った。

“Nigyarı san wa sono hon wo Reira san ni okutta” – (Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib);

↑ Tema

c. ニギヤルさんがその本をレイラさんに贈った(こと)

“Nigyarı san wa sono hon wo Reira san ni okutta” – “Fakt budur ki, Nigar xanım bu kitabı Leyla xanıma göndərib”.

Beləliklə, obyektiv həqiqətlə bağlı olan 「が」 hal ədatı rolunda çıxış edir. 「は」 isə obyektiv həqiqətin bir qismini cümlənin teması kimi qabardaraq, burada zərf ədatı olur.

「は」 (1) istifadəsi. Söyləmin əsası.

1) これは珍しい野菜です。 “Kore wa mezurashii yasai desu” – (Bu, nadir tərəvəzdir);

2) 雪は相変わらず降っています。 “Kaze wa aikawarazu fuite imasu” – (Əvvəlki kimi yağış yağır).

「は」 wa ədatının başlıca funksiyası cümlənin temasının ifadəsidir. Lakin cümlənin üzvü onun teması qismində çıxış edə bildikdə məhdudiyət olur. Cümlənin teması yalnız dinləyiciyə (yaxud oxucuya) aydın olan işarəedici söz ola bilər. Tema cümlənin məzmununun ötürülməsi ilə bağlı olduğundan, o, dinləyiciyə (yaxud oxucuya) maksimal dərəcədə aydın olmalıdır. Hərəkətin yerinə istifadə olunan işarəedici sözlər asanlıqla cümlənin teması ola bilər. Həmin element hərəkətin yerində dayandığına görə dinləyici söhbətin nədən getdiyini asanlıqla başa düşə bilər.

Beləliklə, yapon dilində cümlənin aktual üzvlənməsi leksik və qrammatik əlamətlərə malikdir. Bu da ona sxematik baxımdan daha ciddi ifadə verir.

Tədqiqatın “**Azərbaycan dilində aktual üzvlənmə**” adlı III fəslə Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin tədqiqinə həsr edilmişdir. “**Aktual üzvlənmə dilin funksional sintaksisinin əsas tədqiqat obyektini kimi**” 1-ci paragrafında aktual üzvlənmə dilin funksional sintaksisinin əsas tədqiqat obyektini kimi nəzərdən keçirilir.

Cümlənin aktual üzvlənməsinin tarixi kökləri Aristotelin hökmün predmeti və predikatı anlayışına gedib çıxır¹⁹. Aristotelin hökm nəzəriyyəsi məntiqi mübtədadan - subyektdən (S) (hökmə deyilənlər), məntiqi xəbərdən - predikatdan (P) (subyekt haqqında deyilənlərdən) ibarətdir. Aristotelin hökmünün aşağıdakı formaya malikdir: (S – P-dir). Bu o deməkdir ki, həm subyekt, həm də predikat müxtəlif konkret mənalar qazana bilər və söz və ya onların birləşməsi ilə ifadə oluna bilər.

Cümlənin kommunikativ üzvlənməsinin növbəti mərhələsi psixoloji istiqamətlə bağlıdır. Onların ideyasına görə, qrammatik strukturunun subyekt və predikata üzvlənməsinin əsasını cümlənin informasiya strukturu təşkil edir. Q.Paulun fikrincə, “*cümlə iki hissəyə - subyekt və predikata bölünür, onların qrammatik əlaqələri psixoloji təsəvvürlərin münasibətləri üzərində qurulur*”.²⁰

¹⁹ Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 2. – М.: Академия наук СССР, Институт философии, Изд-во социальноэкономической литературы «Мысль», 1978. – 688 с.

²⁰ Пауль, Г. Принципы истории языка / Г.Пауль.-Москва: Иностранная литература, – 1960, – 500 с.

Cümlənin kommunikativ üzvlənməsi nəzəriyyəsinin inkişafının üçüncü mərhələsi aktual üzvlənmə nəzəriyyəsidir. V. fon Matezius, birincisi, cümlənin formal üzvlənməsini qrammatik subyektə və predikata qarşı qoyur, ikincisi, o, aktual üzvlənməyə cümlənin formallaşdığı kontekstə daxil etmək yollarının öyrənilməsi kimi baxır.²¹

Cümlənin aktual üzvlənməsi problemi Azərbaycan dilçilərinin həmişə diqqəti mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı fikirlərə A.A. Axundovun əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Müəllifə görə, *“cümlənin aktual üzvlənməsi cümlə üzvlərindən birinin nəzərə çarpdırılması, başqa sözlə, subyektiv cəhətlə bağlıdır”*.²²

K.M.Abdullayevə görə, *“aktual üzvlənmə funksional sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmaqla, prinsipcə cümləni onun qurulması əsasında qiymətləndirmir, cümlə struktur çərçivəsindən kənara çıxır”*.²³

F.Y.Veysəlli cümlədə köhnə (tema) və yeni (rema) qarşılaşmasına münasibətdə yazır ki, *“artikillər dillərdə bu qarşılaşmanı müəyyən və qeyri-müəyyən artikillər həyata keçirir”*.²⁴

Cümlənin hər hansı üzvünün aktuallaşması, ilk növbədə, cümlənin bu üzvünün sözlü ünsiyyət üçün xüsusi əhəmiyyətindən çıxış edərək, onun digər üzvlərdən xüsusi vasitələrlə fərqləndirilməsidir.

III fəslin **“Müasir Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi”** adlı 20ci paragrafında Azərbaycan dilində aktuallaşmanın üsul və vasitələri nəzərdən keçirilir. K.M.Abdullayev öz əsərində Azərbaycan dilində aktuallaşmanın aşağıdakı üsullarını fərqləndirir: *“1) söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma; 2)formal-*

²¹ Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения // – Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967. №1, – с. 239-245.

²² Axundov, A.A. Ümumi dilçilik, dilçilik tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.157.

²³ Абдуллаев, К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // – Баку: Советская тюркология, – 1983. №1, – с. 71.

²⁴ Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. -Bakı: Təhsil NPM, 2007, s.252.

grammatik vasitələrin köməyi ilə olan aktuallaşma; 3) *prosodik aktuallaşma*".²⁵

Söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma dedikdə, cümlədə sözlərin yerdəyişməsinə nəzərdə tutulur. Məsələn:

«Mən kitabı *Anara* verdim»;

“Kitabı *Anara mən* verdim”;

“*Anara mən kitabı* verdim”.

Bu cümlələrin hər birində aktuallaşmanın verilməsi cümlə strukturunda söz sırasının yerdəyişməsi hesabına yerinə yetirilir.

Azərbaycan dilində cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinin aktuallaşmasını nəzərdən keçirən K.M.Abdullayev felin aktuallaşmasında güclü və zəif mövqeləri müəyyən edir.²⁶

Azərbaycan dilində mübtədanın aktuallaşması üçün güclü mövqe cümlənin strukturunda mütləq sonluqdur. Məsələn:

«Bəşəriyyəti xilas edəcək yeganə duyğudur *mərhəmət*»;

Aktuallaşma zamanı semantik və struktur informasiyanın xəbər (predikatın) ətrafında sıxlaşdığı görünür.

Azərbaycan dilində mübtədanın aktuallaşması üçün zəif mövqe cümlədə xəbərdən əvvəlki mövqedir. Məsələn:

“Yoxsa bizim hamımızın qarısını *fələk* vurubdur”.²⁷

Azərbaycan dilində tamamlıq aktuallaşmasında da oxşar mənzərə müşahidə olunur: tamamlıq aktuallaşarkən güclü mövqe mütləq sonluq, zəif mövqe isə cümlənin strukturunda xəbərdən əvvəlki mövqedir. Məsələn:

“Kim bilir, bəlkə də başqa cür də yaşada bilərdik *onu*”.²⁸

Zərfliyin aktuallaşması prosesində də analogi vəziyyət müşahidə olunur: zərfliyin aktuallaşması zamanı güclü mövqe cümlənin mütləq sonu, zəif mövqe isə cümlədəki xəbər qarşısındakı mövqedir. Məsələn:

“Kim kimi yaradıb və kimdən kim yaranıb bizim *ədəbiyyatda*”.²⁹

²⁵ Abdulla, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdulla. – Bakı: MTM-Innovation, – 2016. – s.99.

²⁶ Yenə orada, – s.103.

²⁷ Yenə orada, s. 72.

²⁸ Yenə orada, s.74.

Azərbaycan dilində təyin zəif mövqedə aktuallaşa bilər (remaya çevrilə bilər) və rema funksiyasında ayrıca təyinin özü deyil, təyin + xəbər birləşməsi kimi bütöv sintaktik kompleks çıxış edir. Məsələn:

“Azərbaycan xalqı *şair* xalqdır”.³⁰

Azərbaycan dilində xəbərin aktuallaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilində xəbərin aktuallaşmasının və rema kimi çıxış etməsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, kontekstdə bir-biri ilə bağlı cümlələrdə yer ala bilər. Məsələn:

“Bütün yaralı əsgərləri daşdıılar səhra qospitalına. Qospitalın həyatında xeyli əsgər, tibb işçiləri və maşınlar”.

Azərbaycan dilindəki bu cümlədə əvvəlki cümlənin remasının növbəti cümlənin teması ilə bilavasitə bağlı olması və eyni leksik tərkib vasitəsi ilə reallaşması mətn daxilində fikrin təbii inkişafını bir cümlədən digərinə ötürə bilər.

İntonasiya, söz sırası kimi, cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas vasitələrindəndir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “*cümlədə yeni ilə köhnənin qarşılışmasını həyata keçirən vasitələrdən biri də intonasiyadır. ... biz deyəndə ki, «"qatar gəldi», onda «qatar» yeni (rema), «gəldi» isə köhnə (tema), əgər desək ki, «qatar "gəldi», onda zaman «qatar» köhnə (tema), «gəldi» isə yeni (rema) kimi qəbul ediləcəkdir*”.³¹ Bunu kontrastiv vurğu kimi qəbul edən müəllif yazır ki, “*birinci halda göstərdiyimiz nəqliyyat vasitələrindən avtobus da, taksi də gələ bilərdi. Onlardan birinci qatar gəldi ki, bu da yeni və təzə məlumat kimi başa düşülür. Ancaq qatarın gəlməsini səbirsizliklə gözləyənlərdən biri onun gəlişini görəndə həyəcan və sevinc içərisində «qatar "gəldi» ifadəsini işlədir ki, bu yeninin ifadəsidir*”.³²

Azərbaycan dilində cümlənin bu və ya digər üzvlünün aktuallaşması da aktualizatorların iştirakı ilə həyata keçirilir. K.M.Abdullayev Azərbaycan dilində remanı ayırmağa xidmət edən ədatları (hə,

²⁹ Abdulla, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdulla.

– Bakı: MTM-İnnovation, – 2016. – c.76.

³⁰ Yenə orada, s.71.

³¹ Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. –Bakı: Təhsil NPM, 2007, s.252.

³² Yenə orada, s. 252.

də, belə), qayıdış əvəzlilikləri (özü), qayıdış əvəzliyi və ədatların birləşməsini (özü də), köməkçi sözləri (fəqət, ancaq, yalnız), qoşmaları (kimi, qədər) və təkrarları əsas vasitə hesab edir.³³

Azərbaycan dilində aktualizatorlar cümlənin aktuallaşmış üzvünə münasibətdə sonrakı mövqeni tutur. Əgər cümləyə aktualizator daxil edilirsə, onda söz sırası aktuallaşdırma vasitəsi kimi əhəmiyyətini itirir. Məsələn:

“Bu ilin nəticələri onu *daha da* həvəsləndirdi”;

“Bəli, bəli, düz sözə nə deyəsən, *düzdür də...*”

“Bir də var – *gedə də* bilərik, *getməyə də* bilərik”³⁴;

“Deyəsən *özü də* başa düşmürdü ki, onunla nə baş verir”³⁵

“Belə bir işığın düz üstünə yol alanda və sən o işığa yaxınlaşanda gözün *yavaş-yavaş* qamaşmaya başlaya bilər”³⁶;

“Yapon və Azərbaycan dillərində cümlənin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqləndirici xüsusiyyətləri” adlı 3-cü paragrafda konkret misallar əsasında tutuşdurulan dillərdə cümlənin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Hər iki dildə cümlənin aktual üzvlənməsinin reallaşması dildəki söz sırası, leksik-qrammatik və prosodik vasitələrdən asılıdır. Lakin yapon dilində qrammatik ədatlardan istifadə sayəsində (dil situasiyasından asılı olaraq) söyləmin tema və rema mərkəzlərinin bir növ işarələnməsi həyata keçirilir.

Sintaktik strukturların distributiv təhlilinin nəticələrinə istinadən tutuşdurulan dillərdə cümlədəki sözlərin obyektiv (normativ, neytral) sırasının əsasən eyni olduğunu, yəni əvvəlcə məlumun (temanın), daha sonra yeninin (remanın) gəldiyini iddia etmək olar.

Hər iki dildə intonasiya cümlənin aktual üzvlənməsinin universal vasitəsidir. Yapon dilində intonasiya nitqdə kontrastiv vurğunu onun şəraitindən asılı olaraq dəyişirsə, Azərbaycan dilində

³³ Abdulla, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdulla. – Bakı: MTM-İnnovation, – 2016. – s.111.

³⁴ Abdulla, K.M. 300 azərbaycanlı (ədəbi-bədii esselər)/ K.M.Abdulla. –Bakı: Mütərcim, 2007, s.89.

³⁵ Yenə orada, s. 149.

³⁶ Yenə orada, s. 120.

kontrastiv vurğunun variativlik diapazonu cümlə üzvlərinin mövqeyi ilə bağlıdır.

Tutuşdurulan dillərdə sözlərin obyektiv sırası tam üst-üstə düşür, yeni əvvəlcə məlum (tema), sonra isə yeni (onun haqqında informasiya - rema) reallaşır. Lakin qarşılaşdırılan dillərdə kommunikativ məqsəddən asılı olaraq obyektiv söz sırası dəyişə bilər.

Azərbaycan dilində nisbətən sərt söz sırası aktual üzvlənmənin reallaşması üçün əlverişli şərait yaradır, çünki aktuallaşmanın təsiri altında yerdəyişmə cümlənin strukturunda öz əksini tapır və aktuallaşmış üzv sona doğru hərəkət edərək xəbərdən əvvəlki mövqeyi tutur. Məsələn:

“Dostum dünən Bakıya *konfransa* getdi”;

“Dünən Bakıya *konfransa* *dostum* getdi”;

“Bakıya *konfransa* *dostum* *dünən* getdi” и т.д.

Nümunələrə müraciət edərək deyə bilərik ki, aktuallaşmış üzv, bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəlki mövqeyə can atır.

Yapon dilində は [wa] və が [ga] ədatlarının aktual üzvlənmənin reallaşmasında əsas funksiyaları aşağıdakılardır: は [wa] hissəciyi əsasən temanı ayırır. Müqayisəli xarakterli ədat が [ga] əksər hallarda sözlərin reması ilə əlaqələndirilir, yəni onda informasiya qeyd olunur. Belə cümlələrdə yeni məlumat əvvəldə yerləşdirilə bilər. Azərbaycan dilində bu növ aktuallaşma intonasiya və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur.

Hər iki dildə aktual üzvlənmə üç üsulla ifadə olunur:

- morfoloji üsul;

- qrammatik üsul;

- prosodik üsul.

Hər iki dildə mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi cümlənin həm predikativ, həm də kommunikativ əsasını təşkil edir, onu bütövlükdə reallığın bu və ya digər dildənkənar faktı ilə əlaqələndirməsinə imkan yaradır. Lakin bu dillərin hər birinin sözlərin üzvlərini markerləmək üçün öz formal imkanları vardır.

Hər iki dildə mübtəda ↔ xəbər və tema ↔ rema münasibətlərini əhatə edən kommunikativ struktur, müəyyən propozisiyanın bir sıra üzvləri arasından birində aparıcı rolun, məhz

rema rolunun, digərlərində isə tema rolunun möhkəmləndiyi məzmun informasiyasının təşkili mərhələsini nəzərdə tutur.

Hər iki dildə köhnə (tema) ↔ yeni (rema) münasibəti müəyyən semantik perspektiv təyin edir və söyləmin kommunikativ və xətti inkişafı üçün mühüm ilkin şərtləri ehtiva edir.

Aparılmış tədqiqat bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Cümlənin aktual üzvlənməsi aktual, yeni informasiyanın ötürülməsinə yönəlmiş cümlənin xüsusi strukturlaşması və ya kontekstə (konsituasiyaya) uyğunlaşmasıdır. O, yeni dil səviyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmır, lakin dilin sintaktik səviyyəsinin immanent keyfiyyətidir ki, bu da cümlənin sintaktik strukturundan dinamik struktura, onun söyləmədə işlənməsinə keçidi zamanı özünü göstərir.

2. Cümlənin aktual üzvlənməsi probleminə müraciət edərkən biz qənaətə gəldik ki, birincisi, dilçilikdə aktual üzvlənmənin komponentlərinə münasibətdə vahid terminologiya yoxdur, ikincisi, “tema” və “rema” terminləri aktual üzvlənmənin aparıcı üzvlərinin adlandırılması üçün dəqiq və inandırıcıdır. Öyrənilən mövzu üzrə tədqiqatlarda “cümlənin aktual üzvlənməsi” və “cümlənin funksional üzvlənməsi” terminləri əksər hallarda sinonimlər kimi işlədilir. Biz hesab edirik ki, “aktual üzvlənmə” termini ilə müqayisədə “funksional perspektiv” termini daha dəqiq, daha dinamikdir və cümlənin sərhədlərini “aşır”.

3. Cümlənin aktual üzvlənməsi təbiətinə görə universal xarakter daşıyır və semiotik relevant fenomen kimi əksər dillərdə müşahidə olunur. Aktual üzvlənmə nitqlə bağlıdır, lakin dil səviyyəsinə, yəni sistemə də aid edilə bilər. Cümlənin aktual üzvlənməsi qanunauyğun hadisə kimi dil resurslarının həyata keçirilməsini müşayiət edir və müxtəlif dillərə az və ya çox adekvat tətbiq olunan nəzəri konstrukt təmsil edir.

4. Tema və rema tutuşdurulan dillərdə cümlənin kommunikativ üzvlənməsinin “məhsulu” kimi söyləmin strukturunda mövqe düzülüşü əsasında tanınır və buna görə də cümlənin əvvəli - tematik sahə və cümlənin ikinci hissəsi - rematik sahə fərqləndirilir.

Bu sahələrə cümlənin baş üzvləri ilə yanaşı, adətən bu sahələrin genişləndirici adlanan ikinci dərəcəli üzvləri də daxildir.

5. Aktuallaşma dilin xüsusi formal-qrammatik və prosodik vasitələrinin köməyi ilə cümlədə yeninin (remanın) ayırd edilməsidir. Cümlənin aktuallaşması dilin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır, onun morfoloji səciyyəsinin xüsusiyyətlərini, cümlənin elementləri arasında sintaktik əlaqələrin morfoloji yolla müəyyən edilməsi üsullarını əks etdirir.

6. Aktual üzvlənmə cümlənin müxtəlif semantik-funksional istifadə faktını birbaşa əks etdirir və cümlənin strukturunda təcəssüm olunduğu üçün onun struktur təşkili ilə bağlıdır. Aktual üzvlənmə cümlənin şüurumuzun əks etdirdiyi predmet situasiyası ilə əlaqəsini göstərir və bu, əksər hallarda kontekst tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir.

7. Cümlənin aktual üzvlənməsi eksplisit xarakter daşıyır və birbaşa onun nitq, daha doğrusu, diskursiv təbiəti ilə bağlıdır. O, həmçinin implisit təbiətə və ya potensial resurslara malikdir. Bu isə aktual üzvlənmə fenomeni iki planda nəzərdən keçirməyə imkan verir: aktual və potensial. Aktual planda bu, məlumatın dinamikasını, söyləmin əsasında onun nüvəsinə doğru hərəkətini ifadə edir, söyləmin inkişaf imkanlarından xəbər verir və belə bir perspektiv həm dil səviyyəsində, həm də nitq səviyyəsində təqdim olunur.

8. Danışiq səviyyəsində aktual üzvlənmə resipientə informasiya və praqmatik təsir imkanları ilə bağlıdır. Dil səviyyəsində o, qrammatik, leksik-semantik və prosodik vasitələrlə fikrin mümkün inkişafı strukturlarında sistemli şəkildə kodlaşdırılır. Bu fakt sistem-struktur və koqnitiv dilçiliyin qarşılıqlı vəhdətinə münbit nəzəri zəmin yaradır. Söyləmin bütün struktur transformasiyaları bu və ya digər mentaliteti, bu və ya digər kollektiv düşüncəni səciyyə edən standart modellərlə praqmatik məna verir.

9. Azərbaycan dilində cümlə nisbətən sabit söz sırası ilə səciyyələnir, yəni cümlənin istənilən üzvü istənilən mövqedə peyda ola bilər. Cümlədə söz sırasının dəyişdirilməsi funksional progressiyanın xarakterini əks etdirmir və aktual üzvlənmə mövqeyindən bu transformalar intonasiya tərtibindən asılıdır. İntonasiya cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas markeridir, yəni tema

ilə rema arasındakı sərhəd intonasiya konturunun qalxması və enməsinin kəsişməsindən keçir.

10. Azərbaycan dilində cümlənin hər bir üzvü onun nüvəsi funksiyasını implisit şəkildə özündə təcəssüm etdirir. Spontan danışıda söyləmin nüvəsinin tərkibinin şərhində fon amilləri iştirak edir: presuppozisiya, konsituasiya (kontekst). Azərbaycan dilində funksional perspektivin variativləşməsi sərbəstdir: a) emik səviyyədə tema ilə rema əlaqəsinin variasiyaları virtual invariant kimi təqdim olunur; b) etik səviyyədə tema və remanın sərhədləri konkretləşir, çünki nitq həmişə seçim və məhdudiyətlərə əsaslanır.

11. Yapon dilində söyləmin temasını ayırd edən hal ədatları, eləcə də xüsusi ədatlar は [wa] və が [ga] vardır. Yapon dilində aktual üzvlənmə baxımından müqayisə bildirən ədatlar vacibdir. Onlar cümlədə nüvənin sərhədlərini təsbit edərək, kontrastiv funksiyayı yerinə yetirir və temanın sonu və remanın başlanğıcının sərhədlənməsinin göstəricisi kimi xidmət edir. Azərbaycan dilində belə xüsusi qrammatik markerlər yoxdur.

12. Yapon dilində nüvənin sərhədlərinin tərtibində xüsusi ədat da iştirak edir. Bu göstəricilərin iştirak etdiyi cümlələrdə söyləmin nüvəsi onun strukturunun əvvəlinə keçə bilər. Azərbaycan dilində belə halda söyləmin nüvəsinin sərhədləri intonasiyadan istifadə etməklə işarələnir. Yapon dilində tema cümlədən sanki ayrılır və mətndə postpozisiyada yerləşir.

13. Aktual üzvlənmə cümlə üçün xarakterikdir, yəni aktual üzvlənmədən kənar da heç bir cümlə ola bilməz. Belə də biz, əslində, bu sxemi istənilən cümləyə tətbiq etmiş oluruq. Ayrıca bir cümlə heç də həmişə tema və rema kimi qeyri-formal üzvlənməyə məruz qalmır. Əslində, funksional perspektivin eyni mənzərəsi Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Fikrimizcə, cümlənin əsası ilə onun özəyi arasında dəqiq sərhəd çəkmək mümkün olmadıqda, “sıranın”, olmamasından, yəni funksional perspektiv haqqında danışmağa dəyər.

14. Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi daha sərbəst və qrammatik cəhətdən müstəqil xarakter daşıyır, yapon dilində isə onun qrammatik və leksik markerləri vardır ki, bu da onu sxematik olaraq daha sərt və qabarıq təyin edir. Yapon danışığı dilində

temanı cümlədən ayırıb postpozisiyada təqdim etmək mümkündür. Azərbaycan dilində funksional perspektivin variativləşməsi sərbəstdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Актуальное членение предложения // – Баку: Тагиевские чтения, – 2014. №2, – с.137-142.
2. Основные принципы современного сопоставительного языкознания // – Баку: Филологические проблемы НАНА, – 2017. №20, – с.256-262.
3. Особенности актуального членения в азербайджанском и японском языках // – Баку: Язык и литература, – 2018. № 4 (108), – с. 151-154.
4. Актуальное членение на стыке парадигм // *Alatoo Academic Studies*, – 2021. №4, – с. 175-182.
5. К вопросу об изученности проблемы актуального членения предложения в азербайджанском и японском языках // Журнал Узбекистон Республикаси Тошкент шаҳар матбуот ва ахборот бошқармаси руйхатидан кайта утган: *SharqMash'ali*, – 2021. №3, – с. 40-46.
6. К проблеме установления границ темы и ремы - «Финно-угры – славяне – турки: опыт взаимодействия» // Международная конференция к 90-летию Удмуртского института, истории, языка и литературы УдмФИЦУрО РАН), – Ижевск: – 6 – 8 октября, – 2021, – с. 292-296.
7. Актуальное членение в структуре предложения // Международная конференция “Promotion of the uzbek language and literature in the world: results and objectives”, – Узбекистан: 26 октября, – 2021. – с. 106-114.
8. Структурно-семантические особенности темы в японском языке // – Баку: *Humanitar Elmlərin*

- öyrənilməsinin aktual problemləri, Mütərcim, – 2022. №4, – c.109-113.
9. О структурно-семантическом выражении темы в японском языке// – Баку: Международная конференция “Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural & Socio-Political Dialogue” – Азербайджан: 14-15 декабря, – 2022. – с. 94-95.
 10. Actual membership issue in Azerbaijani language // The 3rd International Scientific Conference «Modern Scientific Method». – Vienna, Austria: – 2023. №3, p.25-29.
 11. The importance of the role of text in Japanese language learning // International Bandırma scientific studies congress. – 2024. №3, – p.588-594.
 12. The main research objects of functional syntax (actual subscription: theme and reme) // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. – 2024. №10, – p. 175-180
 13. Similar and distinctive features of the actual division of a sentence in Japanese and Azerbaijani languages// Dil və ədəbiyyat Language and literature Язык и литература Beynəlxalq elmi-nəzəri Jurnal. – 2024. №3, – p. 139-141
 14. Semantic structure of text and word order in modern Azerbaijani language // – "Kashgarli Mahmut" 2nd International Science, culture and Education Congress (divanu lugati't-turk - 950) , – Azerbaijan: 9-10 October 2024 – с. 28-29.
 15. Main features of the semantic structure of word order in the Azerbaijani Language// – Görkəmli ərəbsünas-alim professor Aida Nasir qızı İmanquliyevanın anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr olunmuş "Ərəbsünaslıq və şərqşünaslıq: müasir dünyada mədəniyyətlərarası dialoq" mövzusunda respublika elmi konfransı, – Azerbaijan: 20 dekabr, 2024 – p.

16. The question of the current membership of the sentence in the Azerbaijani language // – Tashkent Iqtisodiyot va Pedagogika Institutı Ilmiy-metodik jurnalı , – 2025. №2, – p.36-46.

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 Aprel 2025-ci il tarixində saat 13:00- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.06 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 Fevral 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.01.2025
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 42 284 işarə
Tiraj: 100 nüsxə